

Андрій КОТЛЯРЧУК (Стокгольм)

Дипломатичні відносини Швеції й України в 1654-1660 рр.: шведська історіографія і джерела

1. Вступ до шведської історіографії питання

Першим істориком, що звернув увагу на дипломатичні відносини Швеції з українськими козаками був Самуель Пуфендорф (Samuel von Pufendorf, 1638-1694). Німецький професор права, пізніше “державний історик Бранденбургу”, автор біографії курфюрста Фрідріха Вільгельма, Пуфендорф 21 рік свого життя був професором історії у Швеції. У 1667 р. він переїхав з університету міста Гейдельберг у Лунд, щоб зайняти кафедру в новому шведському університеті колишньої данської (до 1658 р.) провінції. У 1677 р. Пуфендорф одержав звання “державного історіографа Швеції” і доступ до всіх архівів. Результатом його роботи став один з перших курсів шведської історії “Вступ до шведської історії” (Inledning till Swänska historien), надрукований шведською мовою 1688 р. Після смерті вченого 1696 р. виходить фундаментальна біографія Карла X, в якій Пуфендорф уперше звернув увагу на тісні дипломатичні контакти між Швецією і козацькою державою в 1655-1657 рр., розповів про участь українських козаків у шведському поході на Брест¹. Саме ця робота була до кінця XIX ст. основним шведським дослідженням нашої теми, пережила кілька перевидань, а в 1913-1915 рр. була видана шведською мовою².

Нова і новітня історіографія нашої теми зв’язана з іменами таких істориків як Фредрік Карлсон (Fredrik Carlson, (1883)), Йон Нурдвалл (John Nordwall, (1890)), Карл Віблінг (Carl Wibling, (1891)), Георг Віттрок (Georg Wittrock, (1920)), Георг Ландберг (Georg Landberg, (1952)) і, нарешті, Богдан Кентршинський (Bohdan Kentschynskij, (1956-1966)).

У 1883 р. Фредрік Карлсон публікує велику роботу “Історія Швеції в період правління Карла X”³. Автор докладно розглянув відносини Швеції і Речі Посполитої, одним з перших написав про Кейданську унію між Великим князівством Литовським і Швецією 1655 р., відповідно до якої Литва і Білорусь розірвали федерацію з Польщею й об’єдналися зі Швецією. Однак питання контактів Стокгольма з Україною залишилося нерозкритим. Карлсон лише

кілька разів згадав “українських козаків” у виносках-цитатах шведських документів. У 1890 р. в докторській дисертації присвяченій російсько-шведським дипломатичним відносинам 1658-1661 рр. Йон Нурдваль звернув увагу, що не тільки польський, а також український фактор впливав на хід російсько-шведських переговорів. Зокрема, автор відзначив, що “незважаючи на успіх у боротьбі з пропольським гетьманом Виговським, росіяни не довіряли своєму ставленикові, гетьманові Юрієві Хмельницькому, вважаючи, що козаки знову можуть пом'янути партію”, тому Росія бажала якнайшвидше укласти мир зі Швецією⁴.

У 1891 р. виходить монографія професора Лундського університету Карла Віблінга “Карл X і Георг Ракоці II”, що дотепер залишається єдиним спеціальним дослідженням політичних відносин Швеції і Трансільванського князівства⁵. Автор активно використовував архівні шведські й угорські матеріали. У результаті тема України зайняла визначене місце в роботі. 1920 р. відомий фахівець з питань міжнародної політики Швеції XVII ст. професор Георг Віттрок публікує в “Щорічнику Каролінського товариства” статтю під назвою “Карл X Густав і Польща. Мета війни і союзники”⁶. Кілька сторінок цієї роботи (с. 16-22) присвячені переговорам між Швецією й Українським гетьманатом. Віттрок першим зі шведських істориків ознайомився з матеріалами колекції “Cosacica” з Державного архіву Швеції (Riksarkivet), що дозволило створити нове для шведської історіографії дослідження. У 1952 р. виходить монографія Георга Ландберга “Історія шведської зовнішньої політики 1648-1697 рр.”, у якій автор на підставі попередньої історіографії, підвів підсумки нереалізованого шведсько-українського союзу⁷.

Нарешті, в 1956-1966 рр. у Швеції виходять роботи Богдана Кентршинського, історика українського походження, що дотепер є “останнім словом” шведської історіографії нашої теми. Наукова спадщина цього фахівця маловідома за межами Швеції. У радянській науці його іноді називали “антирадянським американським істориком”. Біографія Кентршинського маловідома, тому зупинимось на деяких фактах його кар'єри, зібраних мною, у тому числі, у результаті особистих контактів із друзями та дітьми вченого. Богдан Кентршинський народився на Волині 1919 р. у вчительській родині дворянського походження. Будучи громадянином Польщі, вступив у нелегальну Організацію Українських Націоналістів (ОУН). У 1939 р. як представник ОУН працював у Берліні. Був одружений з громадянкою Фінляндії. За дорученням ОУН вїїхав 1940 р. у Фінляндію. Організував там “Комітет допомоги радянським українським військовополоненим” – жертвам “зимової війни”. У 1944 р. переїхав до Швеції⁸. Жив у Стокгольмі. Здобув історичну освіту в Стокгольмській Вищій школі. У 1955 р. захистив докторську дисертацію в Німеччині (Український Вільний університет у Мюнхені) на тему “Політична

пропаганда в Україні напередодні Полтавської битви”. Працював у паризькій газеті “Українське слово”, пізніше викладачем шведської історії в одній із гімназій Стокгольма. Помер 1969 р., у віці 49 років, після невдалої операції на серце. Поховано Богдана Кентршинського на стокгольмському цвинтарі “Skogskyrkogården”.

До теми українсько-шведських відносин нового раннього часу Кентршинський прийшов не відразу. За роки другої світової війни вийшли три його книги на фінській і шведській мовах, метою яких було ознайомлення скандинавського суспільства з національною історією і національним рухом українців⁹. У 1951 р. в найбільшій шведській газеті “Dagens Nyheter” (число від 25 лютого) виходить стаття Кентршинського “Мазепа в українській історіографії”. У 1954 р. в Південній Америці виходить його робота іспанською мовою, присвячена пропагандистській війні між Карлом XII і Петром I за Україну в 1708-1709 рр.¹⁰ У 1955 р. вийшли у світ українське і фінське видання цієї книги. У 1958 р. на підставі дисертації підготовлена стаття шведською мовою¹¹. У 1959 р. англійською мовою виходить робота “Політична боротьба Мазепи і Карла XII за незалежність України”¹², завдяки якій прізвище Кентршинського стало “добре відомим” радянським історикам.

Повертаючись до нашої теми, відзначимо, що 1956 р. в рамках “Щорічника Каролінського товариства” виходить монографія Богдана Кентршинського “Карл X Густав і криза на Сході в 1654-1655 рр.”¹³ Це перше у шведській історіографії детальне вивчення місця Швеції в генеральній кризі XVII ст.¹⁴ Досягненням роботи є те, що вона побудована на “двосторонньому” підході до джерел і історіографії. Автор активно використовує як шведську історіографію й архівні джерела, так і українську, польську, російську, литовську історіографії. У результаті вперше у шведській науці були проаналізовані цілі зовнішньої політики Богдана Хмельницького. У 1962 р. виходить “головна” праця Кентршинського – “Мазепа”¹⁵. Кілька сторінок цієї солідної 538-сторінкової роботи під заголовком “Швеція й українська революція” присвячені контактам України зі Швецією в 1654-1658 рр. Нарешті, у 1965-1966 рр. виходять останні роботи історика, статті “Дипломатія сепаратистів і васальна активність у Східній Європі середини XVII ст.” (з аналізом дипломатичних відносини України з Кримським ханством і Туреччиною, Трансільванією, Великим князівством Литовським, Молдавією) і “Українська революція і напад Росії на Швецію”¹⁶. В останній статті Кентршинський аргументує власну гіпотезу про те, що саме “боротьба” за Україну стала головною причиною російсько-шведської війни 1656-1660 рр., розпочатої Росією без оголошення війни. Цю точку зору скептично сприйняли шведські і російські історики. Кентршинський звернув увагу на те, що на відміну від Росії Швеція не використовувала силу для вирішення українського питання.

Головним внеском Кентршинського у вивчення нашої теми є те, що автор приніс у шведську історичну науку розуміння, що Український гетьманат був державним утворенням зі своєю територією, містами, апаратом керування і т. п., а не просто “козацькою вольницею” або Запорізьким військом. Саме Кентршинський ввів у шведський науковий апарат поняття “Україна”, “українці”, замість “Козацька земля”, “Запорізьке військо”¹⁷, підготував шведською мовою і надрукував карту Української Гетьманщини 1650-х рр.¹⁸ Однак основним інтересом Кентршинського були шведсько-українські контакти початку XVIII ст. Відносини України і Швеції в середині XVII ст. так і не дістали свого монографічного дослідження.

2. Короткий огляд джерел

Основний масив архівних джерел нашої теми зберігається в Державному архіві Швеції (Riksarkivet/RA) у фондах спеціальної колекції “Cosacica”. Ця колекція є автономним фондом серед російсько-шведських актів (до 1809 р.) зборів “Diplomatica Muscovitica”, що нараховує 667 справ. У складі українського фонду всього дві справи, присвячені головним чином періодам тісних контактів 1654-60 і 1709-1721 рр. Необхідно відзначити, що матеріали відносин Великого князівства Литовського і Швеції, між якими в 1655 р. була укладена унія, у результаті якої значна частина князівства близько року знаходилася в складі Шведського королівства, узагалі не виділені в особливу колекцію. Відзначимо також, що далеко не всі матеріали Державного архіву з нашої теми зібрані в колекції “Cosacica”. Дослідник повинен звернути свій погляд на низку інших колекцій, починаючи від фонду короля Карла X до листування шведських дипломатів. Простий приклад. У зборах матеріалів Кейданської унії знаходиться лише 4 листи князя Слуцького Богуслава Радзивілла до шведського короля і політиків. На підставі цього польськими істориками був зроблений висновок про незначну роль Богуслава Радзивілла в розриві унії Литви з Польщею і переході під шведський протекторат. У результаті моїх пошуків у складі різних колекцій “Riksarkivet” виявлено близько 100 невідомих листів Богуслава Радзивілла до Карла X, Магнуса де ла Гарді (Magnus Gabriel De la Gardie), Бенгта Шутте (Bengt Skytte), що істотно змінюють традиційну картину.

Перспективними зборами документів володіє Королівська бібліотека Швеції (Kungliga Biblioteket/KB), у відділі рукописів якої зберігається низка копій і деякі оригінали шведсько-українських матеріалів. Серед них оригінал листа Богдана Хмельницького до Карла X від 11 жовтня 1655 р.¹⁹

Багато цікавих документів можна знайти у відділі рукописів університетської бібліотеки Упсали (Carolina Rediviva). Особливо в збірках

шведсько-польських (“Acta Sveco-Polonica”) і шведсько-російських (“Acta Sveco-Russica”) актів.

Становить інтерес колекція “Slavica Arosiensia” бібліотеки міста Вестероса (Landsbiblioteket i Västerås). Наприклад, там зберігається рукопис 1669 р. “Опис ради в Глухові і статей ухвалених оною. Також статей з чолобитія Ніжинських і Київських міщан, а на кінці присяга гетьмана і козаків”²⁰.

Серед опублікованих шведських актів важливу інформацію містять протоколи засідань Державної Ради Швеції²¹, а також багатотомна серія публікацій угод Швеції з іноземними державами²². На жаль, з невідомої причини автори серії проігнорували період правління Карла X.

3. Дипломатичні відносини Швеції й України в 1654-1659 рр.: погляд зі Стокгольма

З часів правління Густава II Адольфа Швеція намагалася укласти союз з козаками. У 1626 р. з пруського міста Марієнбурга (тепер Malbork) “через Білорусь до Запорізьких і Донських козаків” (till Hvita Ryssland samt till de Zarogowke och Donske Kosackerna) був посланий королівський посол росіянин на шведській службі купець Олександр Рубін. Він мав домовитися “про допомогу козаків у війні проти Польщі”²³.

Незалежна політика України у Великому князівстві Литовському в 1654-1655 рр., що йшла врозріз із принципами Переяславської ради, привернула увагу Швеції. Як писав державний канцлер Ерік Уксеншерна (Erik Oxenstierna), цар Олексій Михайлович вважав, що Білорусь належить йому, однак козацький гетьман не погоджувався і вів свою лінію. Цим конфліктом інтересів вирішила скористатися шведська сторона. З осені 1654 р. встановлюється зв'язок між керівником української армії в Білорусі Іваном Золотаренком і Карлом X. Лондонська газета “Mercurius Politicus” на початку грудня 1655 р. повідомляла, що наказний гетьман вислав посольство до шведів: “the General of the Second Brigade of Cossacks who are in Lithuania, hath sent Deputies to Warsovia, to Treat with the grand Chancellor of Sweden”²⁴. Тим часом, переклади з іноземних газет були одним з головних і постійних джерел міжнародної інформації російських політиків 1654-1667 рр.²⁵ Пізніше встановився пряий зв'язок між Карлом X і Богданом Хмельницьким. Частина листування виявилася в Москві і була, на думку шведського посла в Москві Густава Бельке (Gustav Bielke), однієї з причин російсько-шведської війни 1656 р.²⁶

Карл X не приховував своїх контактів із Хмельницьким, навпаки шведський король використовував факт свого листування з українським гетьманом як аргумент тиску на Росію, підкреслюючи, що насправді має тісні і гарні зв'язки з козаками. Наприклад, у січні 1656 р. король писав своїм послам

у Москві: “Козаки бажають піти під нашу протекцію. Однак ми ще не вирішили взяти їх чи дозволити їм залишитися в старій конфедерації (confederation) з великим князем (Московським)”²⁷. Зміст листа став відомим російській розвідці. Крім того король не збирався уступати Хмельницькому українські землі Польщі. У листі курфюрстові Фрідріхові Вільгельму від 13 лютого 1656 р. Карл X пропонував йому відкрити другий фронт у Речі Посполитій і зайняти близькі території, а саме Підляшшя, Полісся, Поділля і Волинь, підкреслюючи, “що я не дозволив козакам захопити Волинь, крім однієї частини воєводства, що я можу віддати козакам”²⁸.

Зі свого боку Хмельницький дав зрозуміти, що не претендує на зайняті Швецією 1655 р. землі Речі Посполитої, насамперед шведську частину Литви і Білорусі. Гетьман писав Карлу X, що “козаки не хочуть виступати проти тих міст, де король Швеції уже вивісив свої штандарти”²⁹. Таким чином, у боротьбі проти Речі Посполитої інтереси України збігалися з інтересами Швеції, що створювало поле для компромісу.

Наприкінці жовтня 1655 р. до шведського губернатора Варшави Еріка Уксеншерни прибуло посольство Богдана Хмельницького. Україну представляв православний священник, грек Данило Афіньський (Daniel Atheniensis), який пізніше покинув сан, перейшов на шведську службу й одержав від Карла X дворянську гідність і нове ім'я Даніель Олівеберг де Грекані (Daniel Oliveberg de Grecani). Разом з Данилом у Варшаву приїхав його перекладач італієць Марко Тарсі (Marco Tarsi). У посольській інструкції італійською мовою Хмельницький пропонував Карлу X прийняти Військо Запорізьке під свій протекторат³⁰. Більше того, Хмельницький обіцяв, що “якщо московіти не перестануть без справедливої причини діяти проти Вашої Величності, ми виступимо на стороні короля Швеції”³¹. Україні не поталанило, тому що Данило був міжнародним авантюристом і під час переговорів зі шведами дбав про власні інтереси. Так, він запропонував Швеції підтримати боротьбу греків проти Туреччини. Данило просив у шведів 2000 солдатів і 10 кораблів, що під його команду повинні були висадитися на півострові Пелопонесс і підняти повстання. Після відмови Швеції, він запропонував свої послуги як посередник при створенні під патронатом Швеції європейської ліги за участю Росії, України, Венеції, Трансильванії й Англії³². У результаті Швеції й Україні не вдалося підписати договір у 1655 р. Є думка, що Швеція не зважилася встановити свій протекторат над Україною, щоб не викликати гніву союзної Росії³³.

З початком війни Росії проти Швеції й особливо після договору Росії і Речі Посполитої у Немежі (Nemežis) біля Вільна (3 жовтня 1656 р.) Стокгольм почав серйозно розглядати ідею протекторату Швеції над Українською Гетьманщиною³⁴. В уяві шведських політиків українські козаки були “Борцями за віру” (Cossacos religinquere), яким не вистачало контролю³⁵. Автором

концепції протекторату над Україною був Ерік Уксеншерна. Головна ідея полягала в тому, щоб визнавши українську автономію, козацькі вольності і привілеї, одночасно створити такі механізми контролю, щоб Запорізьке військо “не почувало себе занадто вільним і не стало небезпечним для нового сюзерена, як це було раніше за Яна Казимира”. Програма Уксеншерни стала керівництвом для першого шведського посольства в Чигирин, що очолив Якоб Торнешельд (Jakob Törnesköld)³⁶.

13-14 вересня 1656 р. в пруському місті Фрауенберг (Frauenburg, тепер – Frombork) відбулося засідання Державної ради Швеції на чолі з Карлом X. Головною темою був пошук нових союзників в умовах війни на два фронти проти Польщі і Росії (contra Russum et Polonus). Король поставив запитання сенаторам: “Будемо з Козаками мати справу? Або будемо сподіватися домовитися з Поляками, терпляче продовжуючи контакти?” (Cum Cossacis guid agendem? Si spes tractatus cum Polono, lente procedendum?)³⁷. У результаті дискусії Карл X вирішив, що призвати “могутніх козаків краще, ніж шукати товариства поляків”³⁸.

Одночасно ідею шведського протекторату над Україною вселяли Карлу X європейські протестантські інтелектуали Ян Амос Коменський (Johann Amos Comenius) і Самуель Гартліб (Samuel Hartlib). У 1655 р. захоплені успіхами Швеції в Речі Посполитій вони створюють панегірик Карлу X, що був швидко надрукований у Лондоні (не пізніше 11 лютого 1656 р.). Називаючи Карла X “Мойсеєм і Давидом нашого часу”, Коменський і Гартліб радили Швеції “колонізувати багаті землі України (Ukrainaе), що знаходяться набагато ближче Голландської Індії (Hollandis Indiae), і заснувати там новий, зразковий протестантський порядок”³⁹.

Однак Український гетьманат мав власний погляд на умови протекторату. Головним для Чигирини було легітимне визнання молодій Українській державі і її майбутніх кордонів. У листі до Карла X від 7 лютого 1657 р. шведський дипломат Целестин Штернбах (Celestin Sternbach) підкреслював, що метою Хмельницького є будівництво держави⁴⁰.

У жовтні 1656 р. в Чигирин відправляється нове шведське посольство на чолі з Якобом Торнешельдом, яке за допомогою Богуслава Радзивілла через Тикоцін і Слуцьк прибуло в Україну для переговорів “з гетьманом Хмельницьким і Військом Запорізьким” (hos general Chmielnicki och den Zaporogiske militien)⁴¹. На допомогу Торнешельду в Чигирин виїхали також Готтард Веллінг (Gotthard Velling) і Даніель Олівеберг. Коли Якоб Торнешельд з незрозумілих причин не дійшов до Чигирини, посольство очолив ризький німець Готтард Веллінг⁴².

Карл X запропонував Україні автономію за зразком міжнародного статусу Курляндії. Швеція визнавала існування козацької держави. Гетьман

України мав право на власну регулярну армію, однак не більш ніж 40 тисяч, що при потребі повинна була вийти на службу шведському королеві. Швеція гарантувала давні вольності і права Православної церкви на всій території Київської митрополії.

Однак територія Української держави обмежувалася тим, що вже було під контролем Хмельницького. Це Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. Таким чином, Швеція відмовила Україні в праві на Волинь, Поділля, Галичину і білоруські землі Великого князівства Литовського.

Шведський король пропонував обмежити повноваження світської і церковної влади гетьманату. Відповідно до шведського плану, після смерті Хмельницького Генеральна рада повинна була вибрати трьох кандидатів на посаду нового гетьмана, після чого шведський король збирався визначити остаточного кандидата, проголосити його гетьманом і вислати йому булаву (bulawa). Раніше, як відомо, українська еліта вибирала гетьмана самостійно.

Кандидатура київського митрополита повинна була також затверджуватися шведським королем⁴³. Важлива стаття стосувалася української армії в Литві і Білорусі. Козаки повинні були перешкодити Росії перекинути свої військові сили за ріку Березина в західні райони країни. Ця умова означала для України максимально ризикований крок у бік відкритого конфлікту з Москвою⁴⁴.

Швеція запропонувала низку інших неприйнятних для України пропозицій. Під впливом лідера українських протестантів підкоморія Київського, генерал-майора на шведській службі Юрія Немирича текст інструкції включав статтю про поширення в Україні протестантизму⁴⁵. У кожному великому місті мали будуватись протестантські церкви⁴⁶. Ця далека від реального стану пропозиція, безумовно, було негативно сприйнята козацької старшиною. Однак головним “яблуком розбрату” стала відмова Стокгольму визнати право Чигирин на русинські землі Польщі, Литви і Білорусі. У результаті переговори закінчилися невдачею. За шведською версією причиною зриву переговорів були недостатні повноваження Веллінга⁴⁷.

Наступний етап активізації шведсько-українських контактів пов'язаний з участю української армії в спільному поході коаліції Швеції, Трансільванії, Пруссії і Богуслава Радзивілла на Брест. Участь військ Хмельницького у шведській війні проти Речі Посполитої значно погіршила українсько-російські відносини. Нагадаємо, що Московія і Річ Посполита на той момент вийшли з війни і координували свої бойові дії проти Швеції. Цар Олексій Михайлович претендував на трон Речі Посполитої, одержавши гарантії і підтримку литовсько-білоруської шляхти. У цей час українська армія воювала на стороні ворога Росії. Саме під Брестом, вперше в історії, шведський король і генерали одержали можливість безпосередніх контактів з українською елітою,

насамперед – з полковниками Антоном Ждановичем і Іваном Федоровичем-Богуном. Після об'єднання сил 8 квітня 1657 р., біля містечка Завихост пройшов парад сил коаліції. Перед строем проїхали Карл X, за ним Дьєрдь Ракоці (György II Rákóczi) і український наказний гетьман Антон Жданович (Antonio Sdanowicz), при цьому всі “козацькі офіцери, як і їхні угорські колеги, коли шведський король проїжджав мимо, приєднувалися до короля, так що наприкінці вийшла свита з кількох тисяч вершників”⁴⁸.

У результаті успішної облоги 16 травня 1657 р. перед армією союзників капітулювало місто Брест. Після захоплення міста (останньої успішної операції Карла X у Речі Посполитій) король планував направити 6-тисячну козацьку армію в Пруссію, щоб разом з армією Георга фон Вальдека (Georg von Waldeck) діяти проти загонів Великого князівства Литовського⁴⁹. Однак українські козаки не одержали Брест, місто було передане Карлом X більш могутньому союзникові – Ракоцієві. Більше того, українська армія навіть не згадувалася в акті здачі міста⁵⁰. У результаті між Україною і Швецією почалися тертя. Полковник Антон Жданович самостійно ініціював приєднання до Української держави східної частини Брестського воєводства (Пінський повіт)⁵¹. Пізніше Карл X скаржився, що “на відміну від угорців, козаки зовсім не слухалися наших вказівок”⁵².

Шведські політики усвідомили, що міцний союз з Україною неможливий без територіальних поступок східнослов'янських земель Речі Посполитої. У результаті, наприкінці травня 1657 р. в Чигирин відправляється нове посольство на чолі з Густавом Лілієкроною (Gustaf Lilliescrona). Головною задачею посольства був розрив Переяславської угоди. Тому в інструкції Лілієкрону було сказано, що якщо гетьман почне війну з Москвою, Швеція згідна на перехід до складу України всієї Білорусі⁵³. Однак довгі переговори не привели до результату. Тільки після того, як у Корсуні з'явився енергійний і талановитий політик Юрій Немирич, що перейшов на службу Україні (Карл X з основною армією залишив Польщу через війну з Данією), у переговорах позначилися перспективи.

6 жовтня 1657 р. в Корсуні був підписаний перший і єдиний у XVII ст. договір між Україною і Швецією. З трьох українських комісарів, які підписали цей договір, двоє – Юрій Немирич і Іван Федорович-Богуни – очолювали прошведську партію і мали власний досвід служби на стороні Швеції. Третій комісар, – дипломат Іван Ковалівський, – відповідав за “західний” вектор української політики і неодноразово зустрічався зі шведськими дипломатами. Проте, цей договір про військове співробітництво важко назвати успішним. З двох сторінок тексту тільки одна містить конкретні пропозиції. Сторони домовлялися підтримувати один одного в наступі й обороні проти загальних ворогів, за винятком великого князя московського (Magno Duce Moscovia);

проголошувався мир між “Запорізькою міліцією” (Військом Запорізьким. – *Ред.*) і Швецією. Нарешті, було записано, що всі конкретні питання будуть обговорені в ході наступних переговорів⁵⁴. 8 жовтня 1657 р. троє тих же українських комісарів підписали звернення до послів Швеції, з вісьмома пунктами конкретних вимог козацької еліти. Перший пункт підтверджував відмову України воювати проти Росії. Другим пунктом Запорізьке військо заявлялося “вільною політичною нацією нікому не підвладною” (*subiectus pro libera gente et nulli subiecta*). Згідно статті третьої, Україна просила як компенсацію русинські Берестейське і Новоградське воеводства у Великому князівстві Литовському, “до самої ріки Березина”⁵⁵. 26 жовтня 1657 р. всі ті ж троє комісарів відправляють лист Карлу X, повторюючи, що умовою союзу зі Швецією є “відмова від війни проти великого князівства Московського” (*excerto M D Moscovia*)⁵⁶. Подібна вимога була викликана тиском Росії, а також зусиллями “російської партії” української еліти і слабкістю “шведської партії”. Тим часом, Швеція розраховувала використовувати армію України насамперед у війні проти Московії. Крім того, під тиском Москви Генеральна рада України обіцяла у Корсуні дотримуватися перемир’я Росії з Річчю Посполитою і не воювати проти Польщі. На момент підписання договору головна шведська армія на чолі з королем залишила Польщу. У результаті Корсунська угода ніколи не отримала реальної ваги⁵⁷. Тому новий гетьман України Іван Виговський перестав робити ставку на Швецію і почав рух у бік українсько-польського союзу⁵⁸.

Остання активізація контактів між Україною і Швецією пов’язана з унією України і Польщі в Гядячі (16 вересня 1658 р.)⁵⁹ і українсько-російською війною 1658-1659 рр. У пошуках міжнародних союзників Іван Виговський відправляє 5 і 8 жовтня 1658 р. чотири листи Карлу X, у яких нагадує про договір у Корсуні, пояснює причини переходу на сторону Польщі і підкреслює ворожі для Швеції плани Москви. 11 жовтня 1658 р. лист Карлу X пише його колишній генерал Юрій Немирич. Вітаючи короля Швеції з останніми успіхами в Данії і підкреслюючи тим самим свою поінформованість у європейських справах, Немирич пояснює причини розриву козаками союзу з Росією і укладення унії з Польщею, і просить захистити Україну⁶⁰. Однак Швеція уже вела переговори з Росією. 20 грудня 1658 р. було підписане перемир’я Швеції з Росією у Валісар, що дозволило Росії направити на боротьбу проти української армії Івана Нечая у Білорусі нові сили на чолі з воеводою Григорієм Козловським і перемогти. Тому у відповідь від короля Швеції Виговський і його рада одержали лише листа від 8 листопада 1658 р. з загальними словами підтримки. Епізодичні контакти з Україною підтримували в 1658-1660 рр. шведські дипломати в Речі Посполитій Андерс Гільденклу (*Anders Gyldenklou*) і Карл фон Шліппенбах (*Christoffer Carl von Schlippenbach*). Після 1660 р. у відносинах Швеції з Україною

настала довга перерва на півстоліття, до появи на шведському політичному обрії гетьмана Івана Мазепи.

У висновку відзначимо, що потенціал даної теми далеко не вичерпаний. Я переконаний, що пошуки у Швеції приведуть до несподіваних знахідок і стануть основою нових інтерпретацій бурхливих подій української політики середини XVII ст.

Примітки:

¹ *Pufendorf S.* Samuelis liberi baronis de Pufendorf De rebus a Carolo Gustav Sveciae rege gestis commentariorum, libri septem elegantissimis tabulis aeneis exornati cum triplici indice. – Norimbergae, 1696.

² *Idem,* Samuel von Pufendorfs sju böcker om konung Carl X Gustafs bragder. Översättning: Adolf Hillman. – Stockholm, 1915. – Ö. 3.

³ *Carlson F. F.* Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset. Sveriges historia under Carl den tionde Gustafs regering. Andra upplagan. – Stockholm, 1883.

⁴ *Nordwall J.* Svensk-Ryska Underhandlingar före freden i Kardis (1658-61). – Uppsala, 1890. – S. 119.

⁵ *Wibling C.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – Lund, 1891.

⁶ *Wittrock G.* Karl X Gustaf i Polen. Krigsmålet och allianserna // Karolinska förbundets årsböcker. – Stockholm, 1920. – S. 4-49.

⁷ *Landberg G.* Den Svenska Utrikespolitikens historia. 1648-1697. – Stockholm, 1952. – S. 95.

⁸ *Кентришинський Б.* На скандинавським секторі ОУН в другій світовій війні. – Париж, 1955.

⁹ *Kentrschynskyj B.* Ukrainan vapaustaistelu. – Helsinki, 1942.; *idem,* Kampen om Ukrainas självständighet. – Helsingfors/Helsinki, 1942; *idem,* Sanningen om Ukraina. – Helsingfors/Helsinki, 1943.

¹⁰ *Idem,* La propaganda política en Ucrania en visperas de la batalla de Poltava. – Buenos Aires, 1954.

¹¹ *Idem,* Propagandaskriget i Ukraina 1708-1709. Några anteckningar och synpunkter // Karolinska förbundets årsbok. – 1958.

¹² *Idem,* The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence // The Ukrainian Quarterly. – 1959. – Vol. XV, No. 3. – P. 241-259.

¹³ *Idem,* Karl X Gustav inför krisen i Öster 1654-1655. – Stockholm, 1956. Särtr. ur: Karolinska förbundets årsbok. – 1956. – 140 ss.

¹⁴ У західноєвропейській історіографії міжнародне становище середини XVII ст. (період інтенсивних воєнних конфліктів і політичних повстань васалів проти своїх сюзеренів, що охопили всю Європу від України до Португалії) отримало назву “генеральної кризи XVII ст.”, див.: Crisis in Europe 1560-1660. Edited by

Trevor Aston. – New York, 1965; *The General Crisis of the Seventeenth Century.* Edited by *Geoffrey Parker.* – London, Henley and Boston, 1978.

¹⁵ *Kentrschynskij B. Mazepa.* – Stockholm, 1962. – 538 ss.

¹⁶ *Idem,* *Rebelldiplomati och vasallaktivism i Östeuropa vid 1600-talets mitt // Karolinska förbundets årsbok.* – 1965. – S. 10-33; *idem,* *Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // Karolinska förbundets årsbok.* – 1966.

¹⁷ Шведські історики опиралися на джерела, в яких фігурували практично завжди “козаки”, “Запорізька міліція” і “генеральний гетьман». Іноді в шведських актах зустрічається як синонім “козацької землі” поняття “Україна”. Як наприклад у статті 36 інструкції Карла X Готтарду Велінгу і Даніелю Олівербергу на переговорах з Козаками. Жовтень 1656 р. (Riksarkivet. RA/2113/2113.2. *Diplomatica Muscovitica Cosacica.* – Т. 1).

¹⁸ *Ukraina på 1650-talet // Kentrschynskij B. Mazepa.* – Stockholm, 1962.

¹⁹ *Skrivelser till Carl Gustaf från Hetmanen Bohdan Chmielnicki. October 11 1655. Latin,* 4 pp. KB (Kungliga Biblioteket). F. D. Sv. 835 A.

²⁰ *Slavica Arosiensia. Katalog.* – Västerås, 1956. – No 7:2.

²¹ *Svenska Riksrådets protocoll. Ed. Per Sondén.* – Tredje serien. – Stockholm, 1923. – Vol. XIV. 1654-1656.

²² *Sveriges traktater med främmande magter.* – Stockholm, 1877-1934. – Т. 1-14 (822-1905).

²³ *Wibling C. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II.* – Lund, 1891. – S. 8.

²⁴ *Mercurius Politicus.* – November 29 - December 5, 1655. – P. 5792.

²⁵ *Кобзарева Е. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-х годах XVII века в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии. 50-е годы XVII века.* – Москва, 2000. – С. 74.

²⁶ *Kentrschynskij B. Karl X Gustav inför krisen i Öster 1654-1655 // Karolinska förbundets årsbok.* – 1956. – Vol. 7. – S. 99.

²⁷ *Idem, Mazepa.* – S. 101-102.

²⁸ *Carlson F. F. Sveriges historia...* – S. 276:2.

²⁹ *Kentrschynskij B. Mazepa.* – S. 101.

³⁰ “Instruktion för grekiske abboten Daniel gifven af Chmielnicki”. October 1655. (Riksarkivet. RA/2113/2113.2. *Diplomatica Muscovitica Cosacica.* – Т. 1. *Förhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655-1719.* – Residenten Daniel Oliverbergs depecher 1655-1658).

³¹ *Skrivelser till Carl Gustaf från Hetmanen Bohdan Chmielnicki. October 11 1655. Latin,* 4 pp. (KB (Kungliga Biblioteket). – F. D. Sv. 835 A).

³² *Witrock G. Karl X Gustaf i Polen.* – S. 17-18.

³³ *Wibling C. Carl X Gustaf...* – S. 29.

³⁴ *Landberg G. Den Svenska Utrikespolitikens historia.* – S. 95.

³⁵ *Svenska Riksrådets protocoll. Ed. Per Sondén. Handlingar rörande Sveriges*

historia. – Tredje serien. – Vol. XIV. 1654-1656. – S. 739.

³⁶ Інструкції Еріка Уксеншерни Даніелю Олівербергу на переговорах з козаками. Оригінал. Латина. 2 січня 1656 р. (Riksarkivet. RA/2113/2113.2. – *Diplomatica Muscovitica Cosacica*. – Т. 1. Förhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655-1719. – Residenten Daniel Oliverbergs depecher 1655-1658).

³⁷ Svenska Riksrådets protocoll. – Tredje serien. – Vol. XIV. 1654-1656. – S. 739.

³⁸ *Wibling C.* Carl X Gustaf... – S. 29

³⁹ *Comenius J. A., Hartlib S.* Panegyricus Carolo Gustavo Magno Suecorum, Gothorum, Vandalorumque Regi, incruento Sarmatiae victori, & quaquâ venit liberatori, pio, felici, augusto. Heroi afflictis in solatia, regibus in exemplum, nato. – Londini: vaeneunt apud Richardum Wodenotho, in vico vulgò vocato Leaden-Hall-Street, 1656. – P. 12.

⁴⁰ *Wibling C.* Carl X Gustaf... – S. 29

⁴¹ Riksarkivet. RA 2113.2. *Diplomatica Moscovitica Cosacica*. T.1. – “Projectum foederis inter S. R. M. et Chmielnicky pangendi” September 30, 1656.

⁴² *Wibling C.* Carl X Gustaf... – S. 30.

⁴³ *Wittrock G.* Karl X Gustaf i Polen. – S. 19-21.

⁴⁴ *Ibidem.* – S. 20.

⁴⁵ Про українських протестантів у XVII ст. див.: *Williams G.* Protestants in the Ukraine during the period of Polish-Lithuanian Commonwealth // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1978. – No 2 (1), March. – P. 41-72; – No 2 (2) June. – P. 184-210.

⁴⁶ *Wittrock G.* Karl X Gustaf i Polen. – S. 20.

⁴⁷ *Wibling C.* Carl X Gustaf... – S. 61.

⁴⁸ *Carlson F. F.* Sveriges historia... – S. 356:2.

⁴⁹ *Wibling C.* Carl X Gustaf... – S. 51-52.

⁵⁰ *Accords Puncta, so Bey Übergebung der Stadt und Scholsses Brescie Litevski.* An Jhr. Königl. Mytt. zu Schweden und Jhr. Fürstl. Durchl. Zu Siebenbürgen/ geschlossen. Jm Jahr 1657. Dat im Feld-lager bey Brescie den 16 Maji/st. n. Anno 1657. 4 pp. (Kungliga biblioteket. – MFref Sveriges krig. R 12, ex. A, no. 625).

⁵¹ Універсали Богдана Хмельницького. – Київ, 1998. – Додаток II:22, с. 375-376.

⁵² *Relation till ständerna av statssekretaren Edvard Ehrensteen.* Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags- protokoll. Sjunde delen 1660. – Stockholm, 1881. – Bilaga A, 119

⁵³ *Wittrock G.* Karl X Gustaf i Polen. – S. 23.

⁵⁴ *Förbundstraktat mellan Sverige och de Zaporogiske Kosackerna.* Dat. Corsun, d. 6 oktober 1657. Оригінал. Латина. 6 жовтня 1657 р. L. 1-3. (Riksarkivet. RA/2113/2113.2. *Diplomatica Muscovitica Cosacica*. – Т. 1. Förhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655-1719).

⁵⁵ Додаткові пропозиції українських комісарів (*Puncta ractorum ex parte. Exercitus Zaporonianor. Legato Regis Suetia*). Копія. Латина. Корсунь, 8 жовтня

1657 p. L. 1-2. (Riksarkivet. RA/2113/2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica. – T. 1. Förhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655-1719). Думаю, що це прохання було попередньо обговорене зі шведськими послами. Берестейське воєводство контролювала ворожа шведам литовсько-білоруська армія гетьмана Павла Сапєги. Більша частина Новогрудського воєводства (Слуцьке князівство) належала Богуславу Радзивілли, який у вересні 1657 р. перейшов зі шведської служби на бік Речі Посполитої.

⁵⁶ Лист українських комісарів (Юрій Немирич, Іван Ковалівський, Іван Федорович-Богун) Карлу X. Оригінал. Латина. 26 жовтня 1657 р. L. 1-2. (Riksarkivet. RA/2113/2113.2. – Diplomatica Muscovitica Cosacica. – T. 1. Förhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655-1719).

⁵⁷ *Wittrock G.* Karl X Gustaf i Polen. – S. 22.

⁵⁸ *Wibling C.* Carl X Gustaf... – S. 62.

⁵⁹ *Kommissya Hadiacka.* Prawa, Konstytucye y Przywileie Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących. – Volumen Quartum (4). Ab anno 1641 ad annum 1668. – St. Petersburg, 1859. – S. 297-307.

⁶⁰ Riksarkivet. RA/2113/2113.2. – Diplomatica Muscovitica Cosacica. – T. 1.

* * *

Andrej Kotljartjuk (Stockholm)

Sveriges och Ukrainas diplomatiska relationer 1654-1660 i svensk historiografi och källor

Relationerna mellan Bohdan Khmelnytskyjs kosackstat och Sverige har behandlats av den ukrainska historiografen utifrån material som varit tillgängligt lokalt. Av olika skäl har den svenska tolkningen av händelseutvecklingen förblivit ganska okänd. De svenska arkivens potential i frågan har inte utnyttjats i någon större omfattning. Det svenska källmaterialet rör framför allt Stockholms politik gentemot det ukrainska hetmanatet. Denna text innehåller en genomgång av svenskt källmaterial och historiografi i den ukrainska frågan. Böcker och artiklar av Samuel von Pufendorf, Fredrik Carlson, John Nordwall, Carl Wibling, Georg Wittrock, Georg Landberg och Bohdan Kentschynskyj presenteras. Den huvudsakliga delen av källmaterialet återfinns i RA: s samling “Cosacica” och i Uppsalas universitetsbibliotek Carolina Rediviva. Texten tar upp olika föga kända aspekter av de svensk-ukrainska diplomatiska relationerna på 1600-talet. Bland dessa återfinns de svenska planerna på skapande av ukrainsk vasallstat i stället för det ukrainska hetmanatet och planerna på kolonisering av Ukraina med efterföljande utbredning av protestantismen.